

**ЭТИКАЛЫҚ ІЛІМ
«БХАГАВАДГИТАНЫҢ»
ТАРИХИ ШЫҒУ
АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН
ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

«Бхагавадгитаның» шыққан уақыты аса ауқымды аралықты алып жатыр. Алайда бұл мәселе даулы болып келеді, сондықтан әр ғалым бұл жайлы өз көзқарасын ұстанады. «Бхагавадгита» «Махабхаратаның» ажырамас бөлігі болып табылғандықтан, оның шығу уақытын ұлы эпостың шығу уақытымен байланыстырған жөн.

Ежелгі заманғы үнді әдебиетінің хронологиясында үлкен екіұштылық етек алған: мерзімді анықтауда көбісі шамамен екі-үш жүзжылдықтың арасында тербеліп келіп, тіпті тұрақталған бірнеше мерзімдер де уақыт өте келе сынға ұшырап қайта қаралады. Өкінішке орай, «Бхагавадгита» да бұл ережеден тыс қалған жоқ: әртүрлі ғалымдар, мамандар «Бхагавадгитаның» пайда болған уақытын б.з.б. VII-VI ғғ.-дан бастап біздің заманымыздың III ғасырына дейін мүмкін болған барлық ғасырларды атап шыққан еді. Ал ол аралық аз уақыт емес, 1000 жылдай болады [1, 21].

«Бхагавадгита» – санскрит тілінде жазылған діни-философиялық ежелгі үнді ескерткіші [2, 34].

Санскрит әдебиетінің ескерткіштерінің уақыты басқа ескерткіштердің қатарындағы орнын анықтаумен түсіндіріледі. Академик Б.Л. Смирновтың көзқарасы бойынша, «Бхагавадгитаның» уақытын анықтауды талқылаған кезде мына жағдайлар ескерілуі қажет:

- 1) филологиялық талқылаулар: этимология, поэманың лексикасы;
- 2) «Бхагавадгитаның» басқа да әдеби ескерткіштерге қатынасы: Ведаларға, Упанишадтарға, Манавадхармашастрға, Бадараянаның Брахма-сутрасына, Патанджалдың Йога-сутрасына, кейінірек Санкхьиге;
- 3) «Бхагавадгитаның» Бхагаван культіне, Кришна-Вишну және үнді пантеонының басқа да құдайларына қатынасы;
- 4) «Бхагавадгитаның» буддизмге және кейінірек пайда болған философиялық мектептерге қатынасы [3, 28].

«Бхагавадгитаның» біздің заманымыздан бұрын жазылғаны бәрімізге де мәлім. «Махабхаратаның» өзінде Курукшетрдегі ұлы шайқас қараңғы кезеңнің (кали-юг) алдында болғандығы айтылған. Үндістер кали-югті б.з.б. 3102 жылдан басталған деп есептейді және «Махабхаратадағы» ұлы шайқас бұл айтылған

уақыттан біраз ғана бұрын болған деп жазады. Шығыс пен Батыстың ғалымдары «Махабхаратаны» әртүрлі уақытқа жатқызады; біреулері өз зерттеулерінде археологиялық дәлелдерге сүйенеді, екіншілері поэмада суреттелген астрономиялық айдың тұтылуы, күннің тоқырауы, жұлдыздардың аспанда орналасуы, аспан денелерінің байланысы секілді құбылыстарға жүгінеді. Тәсілдердің алуандығы шығарманың мерзімін анықтауда – б.з.б. 6000 ж. – б.з.б. 500 ж. деген кезең аралығына алып келді [3, 29].

Ресей үндітанушысы С.Д. Серебряныйдың айтуы бойынша, зерттеушілердің «Бхагавадгитаның» не жазылған жылын, не ғасырын дәл белгілеуге мүмкіндіктері мүлдем жоқ [4, 47]. Дегенмен зерттеушілердің көбісі «Бхагавадгита» біздің заманымыздан бірнеше ғасырлар бұрын жазылып кеткендігін тұжырымдайды. Сонымен қатар, ресейлік дінтанушы Е.А. Торчиновтың көзқарасы бойынша, «Бхагавадгита» б.з.б. I мыңжылдықтың соңына қарай пайда болған және III-IV ғасырларда кодификацияланған екен [5, 18].

Ал «Бхагавадгитаның» өзінде Кришнаның айтуынша, ондағы бүкіл баяндалып кеткен ілім адамзатқа бірінші рет екі миллион жыл бұрын берілген. Индуистердің сенімдері мен астрономиялық есептеулердің хронологиялық сәйкестіктеріне негізделе отырып қарастырғанда, Курукшетрдегі шайқас б.з.б. IV мыңжылдықтың соңында орын алды [6, 381]. Үндітанушы ғалым Артур Бэшемнің жазуына сәйкес, үнді деректері бойынша, Курукшетрдегі шайқас б.з.б. 3102 жылы болған [7, 5]. Алайда назарға дәлелденген фактілерді алсақ, бұл дерек Артур Бэшемге де мүмкін емес болып көрінеді. Артур Бэшемнің ойынша, археологиялық және әдеби деректерге сүйене отырып, шайқастың б.з.б. IX ғасырдан ерте өтпегені анықталады.

Поэзиялық стильдің айырмашылықтарына және сыртқы әсерлерге (Йога Сутра) негізделе отырып, көптеген ғалымдардың айтуынша, «Бхагавадгита» «Махабхаратаның» құрамына кейінірек кіргізілген, сондай-ақ оның алдында өзі жеке упанишад секілді шығарма болып өмір сүрген. Ресейдің әйгілі үндітанушысы С.Д. Серебряный болса былай деп қарастырған: ««Гитаның» мәтінінде упанишадтардың жолдары, сөйлемшелері, шумақтарымен дәлмедәл келетін бірнеше өлең жолдары, сөйлемдер, шумақтар кездеседі» [4, 118].

Бұдан басқа, «Бхагавадгитада» «Ману Заңдарының» кейбір жолдарына ұқсас шумақтар

кездеседі делінген. Ал британдық және үндістандық үндітанушы Р.Н. Дандекараның көзқарасы бойынша, «Бхагавадгитада» шиваизмнің негізгі философиялық мәтіні «Шветашватара-упанишадтың» көптеген идеялары өз дамуын тапқан [8, 173]. Бұл болжамның жақтаушыларының есептеуінше, «Бхагавадгитаның» негізгі бөліміне кіріспе ретінде келетін бірінші тарау «Махабхаратаның» эпостық материал мен «Бхагавадгитаның» қалған тарауларының арасындағы көпір ретінде қызмет атқарады.

Филологиялық анализге келетін болсақ, Б.Л. Смирнов былай дейді: ««Гитаның» тілі өте қарапайым, күрделі синтаксистік айналымдар сирек кездеседі және әдетте фразалар бір шлокпен, кейде тіпті бір фраза жарты шлокпен шектеледі» [3, 28].

Үндістандық үндітанушы философ Сурендранатх Дасгупта былай деп жазады: ««Гитаның» стилі өте көне...осылайша «Гитаның» әлдеқайда бұрын пайда болған деген болжамға келе аламыз... менің ойымша, бұл буддизмнен де көне... «Гитаны» лексика тарапынан зерттеу де оның өте ерте жазылғанын көрсетеді» деп жазып, «Гита» лексикасының көнелігін анықтайтын мысалдар қатарын көрсетеді:

«Бхагавадгитада» «yudh» түбірінен «yudhasva» орнына «yudhya» кездеседі.

«RAM» түбірі белсенді түрде қолданылады.

«nivatsyasi» орнына «nivasiūyasi».

«yamah samyacchatam» орнына «yamah samyamamatam» .

«priyayah arhasi» орнына «priyufyfrhasi» [9, 378-379].

Жоғарыдағы келтірілген талдауға қатысты С. Дасгупта «Бхагавадгитаның» тұтас әдеби шығарма ретінде «Махабхаратаның» соңғы нұсқасынан бірнеше уақыт бұрын құрылды деген қорытындыға келді.

Үндітанушы К.Т. Телангтің байқауынша, «Бхагавадгита» тілі мен стилі бойынша жасанды әдебиетке дейін пайда болған шығармаларға жақын, тіл қарапайымдылығымен көнерген шығармаларға жатады деген әсер қалдырады. «Бхагавадгита» тілі Калидас немесе классикалық кезеңнің басқа да ақындарының тіліне мүлдем ұқсамайды. Калидастан кейін әдебиет тілі өте күрделене түсті, ал сөздердің жиі қайталануы және грамматикалық айналымдардың оңайлығы архаикалық әдебиетке тән [10, 14].

Тарихшы Дж. Дэвис, керісінше, «Бхагавадгитада» Пураналар мен Браманаларда көптеп кездесетін сөздер қолданылған деп көрсетеді,

мысалы: kalpa, manvantara, dvamdva, mfyu.

Алайда, Дж. Дэвистің бұл дәлелдерін Б.Л. Смирнов әрдайым дұрыс бола бермеуі де мүмкін деп тұжырымдайды: ««манвантара» сөзі «Гитада» мүлдем кездеспейді, ал «кальпа» сөзі «Атхарваведа» секілді ерте жазылған мәтіндерде кездеседі. Бұдан басқа, пураналарда сөздердің қолданылуы, олардың кейінірек шыққандығын ешбір дәлелдемейді. Жалпы айтқанда, филологиялық анализ бойынша лексикаға емес, мәтін құрылымына назар аударған жөн» [3, 29].

Қазіргі біз білетін «Бхагавадгитаның» нұсқасы бірден бір уақытта жазылғандығы күмән туғызады. Бірақ поэманың басты идеяларының негізгі уақытын анықтауға тек талпыныс жасап көруге болады. Шығыстанушы У. Хилл III-II ғғ. бастап Васудэвтің ұлы Кришнаны Құдай деп оған сыйына бастаған бхагаваттардың сектасының ілімін толықтай зерттеп, айтылған жолмен шығарманың уақытын анықтауға тырысты. «Бхагавадгитаның» б.з.б. II ғасырда шыққанының дәлелі ретінде, У. Хиллдің көзқарасымен б.з.б. IV ғасырда Кришна Арджунмен қатарлас жартылай құдай болып жазылса, ал б.з.б. 200 жылдары ол «құдайлардың құдайы» деп жазылған бұл дерек шешуші болып есептеледі. Ал Арджун туралы олай делінбеген. «Бхагавадгита» Кришнаны әрқашан да басты құдай деп санаса, ол б.з.б. IV ғасырда туындауы мүмкін емес, алайда, «Махабхаратада» бірнеше рет жазылып кеткендегідей Кришнаның культіне қарсылықтар көп болды. Бұл туралы «Бхагавадгитаның» өзінде жазылып кеткен: Кришнаға қарсы келіп, оның іліміне мойын сұнбағандар ақылдарынан айырылып апат болған, оған қарсыласқандарға құтқарылу ілімін хабарлауға тыйым салынған [11, 194].

Соңғы деректер жаңа ілімнің жайылып дамуына арналған: бхагаваттар ортасында Кришнаға тура табыну емес, көбінесе оның ілімдері жайлы айтылады. У. Хиллдің айтып кеткені бойынша, оның алдында осындай ойды неміс ғалымы Р. Гарбе де ұсынған болатын, сектаның ішінде де Кришнаға құдай ретінде табыну идеясы біртіндеп дамыды (б.з.б. II ғасырда «Бхагавадгита» ілімінің негізі болып қалыптасты) [11, 195]. Бірақ бұл көзқарасқа қарсы шыққан Э. Сенар мен Э. Ламотт бізге беймәлім себептермен ақ Кришнаға табыну идеясы бірден туындауы мүмкін деп тұжырымдады. У. Хиллдың бұл атаған мерзімін дұрыс деуге болады, осыдан келе «Бхагавадгитаның» уағыздарды насихаттау үшін жазылған деген ой туындайды [2, 65].

Осылайша, «Бхагавадгита» ілімінің негізгі

ойы б.з.б. III-II ғғ. туындаған және жазылған деген болжамды үлкен сенімділікпен құптай аламыз. Ескерткіштің бұл алғашқы формадағы мәтіні сақталмаған және оның құрамына не кіргендігін біз тек шындыққа жақын болжамдармен айта аламыз.

Келесі мыңжылдықта – б.з. IX ғасырында поэманың нұсқасы толық қалыптасып бітуіне дейін «Бхагавадгита» құрамына енгізілген көптеген ендірмелердің арқасында ұлғая түсті. Поэманың құрамында интерполяциялар бар деген болжамнан, оның упанишадтарға мәтіндерінің ұқсастығы туралы болжам көбірек қарастырылады және назар аударылады [12, 15].

Санскритолог ғалым Дж. Хаастың жазуы бойынша, «Бхагавадгитадағы» 10 өлең жолдарында «Катха упанишадтың» өлеңдерімен сәйкестігі бар жерлер кездеседі. Бұл жерде «Бхагавадгитаның» оларға дәйексөз келтіріп тұрғандығы емес, тек поэманың упанишадтардың дамыған мәдениетінде қалыптасуының нәтижесі көрінеді. Ежелгі Үндістанда шрутиден үзіндіні жатқа айту міндетті болғаны белгілі – бұл үйде отырған әр адамның міндеттерінің тізіміне кірген еді. Мұндай упанишадтарды күнде жатқа айтқандықтан, қайталана беретін бұл упанишадтардың мәтіндері үздіксіз өзгерістерге, толықтыруларға немесе бөліністерге ұшыраған және прозалық, көбінесе өлеңдік комплекстерге жинақтала бастаған [13, 49].

Упанишадтардың кейінгі бөлімдері осылай туындаған, ал онда «Бхагавадгитаның» солай қалыптасуы да әбден мүмкін: оған дәлел, упанишадтар мен «Бхагавадгитаның» екеуін ортақ идеялармен біріктіретін көптеген мәтіндер мен параллельдердің саны аз емес. Ол мәтіннің тарихын III-II ғасырлардан да ерте бастау керектігін білдіреді. Келесі «Чхандогья упанишадтың» үзінділері тек «Бхагавадгитамен» параллельдікті ғана көрсетіп қоймай, тіпті Кришнаның өзінің аты да аталады [12, 254].

1. Оның қарны ашқанда, шөлдегенде, ләззат алудан тыйылғанда – оның бағыштау (дикша) рәсімі болады.

2. Ол тамақ жегенде, су ішкенде, ләззатқа бөленгенде – оның упасад рәсімі болады.

3. Ол күлгенде, той тойлағанда, махаббатпен сүйсінгенде – оның ұрандарының рецитациясы болады.

4. Тақуалық, садақа беру, ақжүректік, зияны тимеу, шыншылдық – олар оған берілген сыйсияпат.

5. Сондықтан, былай айтқанда: «ол туады», «ол туды» – ол оның жаңа туылуы; оның өлімі –

соңғы ғұсылы.

6. Ол шынында да, деп ұлы Кришнаға Гхора Ангирас былай дейді: «кім біледі, сол қалаудың азабынан босатылды» [11, 16].

Қорыта келгенде, «Бхагавадгитаны» тіліне және стиліне байланысты санскрит әдебиетінің ерте кезеңінің ескерткіштеріне жатқызуға болады деген тұжырымға келеміз.

«Бхагавадгитаның» уақыт аралығы және шығу алғышарттарымен танысу үшін оның бірінші тарауына шолу жасап кеткен жөн. Себебі бұл тарау «Махабхарата» екеуін байланыстырушы көпір деуге болады. Сонымен қарастырылып отырған поэма бізге жеткен нұсқасы «Махабхаратаның» жиектелген эпизодын көрсетеді. «Бхагавадгитаның» бірінші тарауын түсіну үшін жақтаушалаудың негізгі бағыттарымен таныс болу қажет. Ескерткіштің алғашқы өлеңі, оның құрамына кірген «Махабхаратаның» алтыншы кітабымен байланыстырады. Ал «Махабхарата» деп аталатын ұлы поэма екі туысқан ұрпақтың өзара қан төгісін баяндайды: Дхритараштраның ұлдарымен және солардың ішіндегі ең үлкені – Дурйодханмен, Дхритараштраның немере жиендері – Дхритараштраның бауыры Пандудың бес ұлымен шайқасы. Солардың ішіндегі ең үлкені – Юдхиштхир, екіншісі – Бхим, үшіншісі – Арджун, төрт пен бесі егіздер – Накул мен Сахадэв [1, 15].

Дхритараштра және Панду, екі ағайынды бауырлар, Куру әулетінде туылып, күллі Үндістан жерін басқарған Бхарат патшаның ұрпақтары болған еді. Ол патшаның есімінен «Махабхарата» деген атау шыққан екен [11, 9].

Бірақ аңыз бойынша, Панду бір ришидің қарғысына қалады және де сол қарғыс бойынша ол өз әйелімен сөйлесуден бас тартуы керек еді. Әйтпесе ол сол кезде-ақ дүние салуы мүмкін еді. Және аңызға сәйкес, Панду бауырлары, Кунтидің ұлдары, алайда, түрлі құдайлардан туылған бауырлар болып есептеледі. Юдхиштхир Яма немесе Дхарма құдайының ұлы; Бхим – жел құдайы, Ваюдің; Арджун – найзағай құдайы Индраның, ал егіздер Накул мен Сахадэв болса, Пандудың екінші әйелі Мадриден туылған, Үнді Диоскурлар мен Ашвиннің ұлдары деп баяндалады. Осылайша, бауырлардың әрқайсысы тиісті құдай кейпінде туылған еді [3, 10].

Дурйодханды аласақ, ол күнәнің символы болып саналады және оның қайраттылығы «Бхагавадгитада» айқын суреттелген. Ол Дхритараштраның үлкен ұлы болғандықтан әкесінің мұрагері, сонымен қатар, ол тек өз үлесіне

ғана емес, өзінің немере інілерінің, Пандудың мұрагерлерінің сыбағасына да көз тіге бастайды. Алайда, Панду «Махабхаратаның» оқиғалары басталмай-ақ өмірден өтеді. Пандудың өлімінен кейін, бауырлар әкелерінің мұрасына қолдары жетпей жатып, Дурйодхан, көңілшек әкесі Дхритараштрадан Пандудың ұлдарының сарайдан қуылуы туралы бұйрықты жүзеге асырып, өз дегеніне жетеді. Бұйрыққа бас иген бауырлар, аналары Кунтимен бірге бір кішкентай қаладағы сарайға қоныстанады. Дурйодхан болса, бауырларына тағы да қастандық ойластырмақшы болып, олардың сарайларын өртеп жібереді. Бауырлар дер кезімен бұл қастандық туралы хабардар болып, жасырын өтпе жолмен орманға қашып құтылады. Біраз уақыттан соң, олардың бесеуі де бір патшайым, Драупадимен некелерін қияды. Пандавтардың қайтып оралуына орай, Дурйодхан тағы өзінің қастық әрекеттері арқылы қас жауларын патшалықтан қуады: ол Юдхиштхирді асық ойындарын (құмар ойындар) ойнауға баулап алады және бұл ойынды арамдықпен жеңіп алып, Юдхиштхирді түксіз қалдырады. Юдхиштхир болса, бәрінің ортақ мүлкін ғана емес, бас бостандықтарын және әйелінің өмірін жеңіліп қалады. Тек Кришна өзінің араласуымен жағдайды жұмсартып, оларды әйелімен бірге 12 жылға айдауға жібереді. Оның үстіне, бұл мерзімнің бітуіне қатысты, айырылып қалған патшалық пен байлықты күшпен қайтарып алу құқығы сақталады [11, 10-11].

Қарастырылып отырған шығарма Панду бауырластарының ұзақ уақыт бойы өздеріне тиесіліні бейбітшілікпен шешу талпыныстарынан кейін өз құқықтарын қайтарып алу үшін алдағы болатын шешуші шайқасқа дайындықты суреттеуден бастау алады. Ал Кришна болса, Дурйодханмен келісімсөз өткізіп, бір шешімге келуге тырысса да, оның еш нәтижесі болмады. Бұл келісімсөздер «Удйога парван» атты «Махабхаратаның» V кітабында толық суреттелген.

Бұл кітапта Дурйодханның өзі Кришнаға келіп шайқаста көмек сұраған делінген. Сол кезде Кришна 100 000 000 × 10 жауынгерден тұратын әскерді жаратып, оларды бір жаққа қойып, өзі ешбір қарусыз жалғыз күйінде екінші жаққа барып тұрады. Міне осылайша, өзі мен әскердің арасында Дурйодхан мен Арджунге таңдау мүмкіндігін береді. Дурйодхан, әрине, әскерді тандайды, ал Арджун Кришнаны таңдаған екен. Осылайша Кришна Арджунның ұлы арбасын басқаруды өз қолына алған екен [1, 16].

«Бхагавадгита» әңгімеленген «Махабхаратаның» алтыншы кітабы, Бхишмның кітабы, шайқасқа дайындықпен басталады. Кришнаның кеңесімен Арджун дұға еткен Дурга құдайы, оған келіп, Арджунның жауларынан ешқашан жеңіліс таппайтын, Нара екендігін, ал Кришнаның – Нараяна, «Адамзатқа дұрыс бағыт беруші» деп аян береді. Нара және Нараяна – ол Вишну-Кришнаның аватарлары. Дурга құдайының келуімен Арджунде жеңіске деген сенімділік бой алады. Соғыстың алдында Юдхиштхир жау тұрағына барып, әулеттің ақсақалы Бхишмге бас иіп, одан бата алады. «Ақ батаңызды беріп, Куру жағында соғысыңыз», – деп сұрайды Юдхиштхир Бхишмнен. Оның батасын алған соң, Юдхиштхир өзінің ұстазы Дронға құрмет көрсетуге келіп, одан да бата алады. Екі ақсақал да Юдхиштхирге жеңісті болжап, баталарын береді.

Екі көзі бірдей соқыр Дхритараштра соғысқа қатыспайды, тек «суты» Санджайдың көмегімен соғыс барысынан хабардар болып отырады. «Сут» сөзінің дәлме-дәл аудармасы «арбакеш» деген мағына береді. Алайда, ежелгі Үндістанда суттер тек атта шабу мен арбакеш қызметін ғана атқармаған, олар әнші немесе халық ақыны, патша кеңесшісі де болған еді. Вяса риши Санджайға көріпкелдік қасиетті сыйға тартады, сондықтан да Санджай не болып жатқанын алыс қашықтықтан-ақ көре бере алады. «Бхагавадгита» соқыр Дхритараштраның Санджайдан соғыс алаңында қазір не болып жатқандығын сұрауымен басталады. Қалғанының бәрі Санджайдың Дхритараштраға Кришна мен Арджунның әңгімесін баяндауы болып табылады [11, 11].

Баяндаушының әңгімелеу түрінде оқиғаны жеткізу тәсілі – шығыс поэзиясындағы ұнамды тәсілдердің бірі, әсіресе эпостық поэзияда. Сондай-ақ, ол «Махабхаратада» кең қолданыс тапқан. Бүкіл поэманың өзі Бхараттың ұрпақтарының бір-біріне әкесінің ерліктерін жырлайтын шығарма [3, 37].

«Бхагавадгитада» діни-философиялық диалог түрінде берілген вишнуиттер-бхагаваттардың ілімі баяндалған.

Сонда ежелден Үндістандағы діни-философиялық ілімді баяндаудың сүйікті фор-

масы – диалог болған екен. Көптеген ежелгі упанишадтар диалог формасында жеткізілген. Онда көбінесе құдай кейпіндегі ұстаз және бір оқушы болған, кейбір жағдайларда ғана бірнеше ұстаз және бірнеше шәкірт баяндалған диалогтар кездеседі. Мұндай диалогтар, әсіресе шиваиттық әдебиетте өте танымал. «Бхагавадгитаны» айтамын болсақ, ол да құдай кейпіндегі Кришна мен оқушы Арджунның арасындағы диалог [4, 45].

Көптеген зерттеушілер «Гитаның» баяндалу әдісінің жүйесіз екеніне көңіл аударады. Кейбір зерттеушілер бұны шығарманың кемшілігі десе, екіншілер, керісінше, бұл шығарманың артықшылығы деген пікірді алға тартады.

С. Дасгупта былай деп жазады: «упанишад ақындық шығармаларына тән «Гитаның» жүйесіздігі мен тәсілінің болмауы оған керісінше ерекше көркемдік береді» [9, 74].

«Гита» 18 өлең мен тарауға бөлінген. Философ Субба Раудың ойынша, «Махабхаратада» аса жиі келетін бұл санның кездесуі кездейсоқ құбылыс емес: поэма 18 кітапқа бөлінген және де ұлы шайқас та 18 күнге созылып жатыр. Автордың байқауынша, 18 саны Арджунмен байланысты. Кришна болса, Вишнудің ерекше аватары болып табылады және бұл аватар 18 санын баяндайды [3, 38].

Айтылып кеткен ой-пікірлер бойынша, «Бхагавадгитаны» тарауларға бөлудің жасандылығын мойындау керек сияқты. Өйткені, өлеңді тарауға бөлудің аса қажеттілігінің жоқтығын көреміз: әдеби формасы және мазмұнның жүйелігін сақтау үшін материалды басқа жолмен де топтастыруға болады.

Сонымен жоғарыда айтылғандай поэманың уақыт аралығын анықтау кезіне келгенде, ғалымдардың арасында даулы мәселе туындайды. Алайда поэманың шыққан уақытын анықтауда поэманың лексикасына, шамамен сол кезеңде пайда болған шығармалардың лексикасына, философиялық мектептерге қатынасына, үнді культінің басқа құдайларға да қатынасына сүйенеді. Ал үнділіктердің өздері поэмада суреттелген астрономиялық айдың тұтылуы, күннің тоқырауы, жұлдыздардың аспанда орналасуы, аспан денелерінің байланысы секілді құбылыстарға жүгінеді.

Әдебиеттер

1. Йогананда Парамаханса. Бхагавадгита: Беседа Бога с Арджуной. Царственная Наука. Богопознание. Новый перевод и комментарии: пер. с англ. – М.: ООО Издательство «София», 2013. – 1232 с.
2. Семенцов В.С. «Бхагавадгита» // Новая философская энциклопедия: Нац. обществ.-науч. фонд; предс. науч.-ред.

- совета В.С. Стёпин. – 2-е изд., испр. и допол. – М.: Мысль, 2010. – 333 с.
3. Смирнов Б.Л. Махабхарата. Бхагавадгита. – М.: Болесмир, 2007. – Вып. 2, Кн. 4. – 407 с.
  4. Серебряный С.Д. Многозначное откровение «Бхагавадгиты». – М.: Наука, 2009. – 335 с.
  5. Торчинов Е.А. Популярный словарь индуизма. – 2001. – 145 с.
  6. Keay J. India: A History. – New York: Grove Press, 2000. – 576 p.
  7. Basham A.L. The Wonder That Was India // A Survey of the History and Culture of the Indian Sub-Continent Before the Coming of the Muslims. – New York, 1954. – 39 p.
  8. Дандекар Р.Н. От Вед к индуизму. Эволюционирующая мифология / сост. Я.В. Васильков; отв. ред. Г.М. Бонгард-Левин; пер. с англ. К.П. Лукьяненко. – М.: «Восточная литература» РАН, 2002. – 286 с.
  9. Dasgupta S.A. History of Indian Philosophy. – Cambridge University Press, 2009. – 494 p.
  10. Telang K.T. Introduction to Bhagavadgita // The sacred books of East. – Oxford, 1982. – Vol 8. – 443 p.
  11. Семенов В.С. Бхагавадгита в традиции и в современной научной критике. – М., 1985. – 233 с.
  12. Hill W.D.P. The Bhagavadgita translated with an Introduction, an Argument and a Commentary. – Oxford, 1928. – 521 p.
  13. Haas G.C. Recurrent and Parallel Passages in the Principal Upanishads and the Bhagavad-Gita. – JAOS 42, 1954. – 473 p.

References

1. Yogananda Paramhansa. Bhagavad Gita: A Conversation with God Arjuna. Regal Science. The knowledge of God. A new translation and commentary / Trans. from English. - М.: ООО «Sofia» Publishing House, 2013. - 1232 p.
2. Sementsov VS «Bhagavad Gita» // New Encyclopedia of Philosophy: Nat. obschestv.-scientific. fund; PreSed. scientific ed. Council VS Stepin. - 2nd ed.. and complement. - М.: Thought, 2010. - 333 p.
3. BL Smirnov Mahabharata. Bhagavad Gita. - М.: Bolesmir, 2007. - Vol. 2, Kn.4. - 407 with.
4. Silver SD «Bhagavad Gita» multivalued revelation. - М.: Nauka, 2009. - 335 p.
5. Torchinov EA Popular Dictionary of Hinduism. - 2001. - 145 p.
6. Keay J. India: A History. - New York: Grove Press, 2000. - 576 p.
7. Basham A.L. The Wonder That Was India // A Survey of the History and Culture of the Indian Sub-Continent Before the Coming of the Muslims. - New York, 1954. - 39 p.
8. RN Dandekar From Vedic Hinduism. Evolving mythology / Comp. Y. Vasilkov. Ans. Ed. GM Bongard-Levin. Trans. from English. KP Lukyanenko. - М.: «Eastern Literature» RAS, 2002. - 286 p.
9. Dasgupta S.A. History of Indian Philosophy. - Cambridge University Press, 2009. - 494 p.
10. Telang K.T. Introduction to Bhagavadgita // The sacred books of East.- Oxford, 1982.- Vol 8. - 443 p.
- 11 Sementsov VS The Bhagavad Gita in tradition and modern scientific criticism. - М., 1985. - 233 p.
12. Hill W.D.P. The Bhagavadgita translated with an Introduction, an Argument and a Commentary. - Oxford, 1928. - 521 p.
13. Haas G.C. Recurrent and Parallel Passages in the Principal Upanishads and the Bhagavad-Gita. - JAOS 42, 1954. - 473 p.